

ירון בן־נאה
אחרית דבר

האוניברסיטה העברית בירושלים
המרכז לחקר תולדות ישראל ע"ש בן ציון דינור

קונטרסים – מקורות ומחקרים

100

המערכת:

פרופ' עוזי רבהון (יו"ר), ד"ר איה אלידע, פרופ' עמוס גולדברג,
ד"ר ענת הלמן, פרופ' נח חכם, פרופ' מרים פרנקל

מפעל הקונטרסים זכה לסיוע מן המכון למדעי היהדות באמצעות קרן פדרמן
ע"ש פולה ודוד בן-גוריון

ירון בן-נאה

אחרית דבר

צוואות יהודיות מהאימפריה העות'מאנית

מרכז זלמן שזר
לחקר תולדות העם היהודי

מרכז דינור
לחקר תולדות ישראל

ירושלים

עריכה לשונית: יהושע גרינברג
מנהלת ההוצאה לאור: חיה פז כהן
עורך ראשי: יחזקאל חובב
הפקה והבאה לדפוס: נעה גרינולד-עסיס

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט

האקדמיה הלאומית הישראלית ללאדינו
בשיתוף המרכז למורשת יהדות שאלוניקי ויוון ע"ש ליאון רקנאטי (1890–1945)

מוזיאון חצר הישוב הישן
The Old Yishuv Court Museum

מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח
משגב ירושלים, המרכז למחקר ולהוראה של מורשת יהדות ספרד והמזרח
ועד עדת הספרדים ועדות המזרח בירושלים (ע"ר)

מסת"ב: 6-395-227-965-978

מספר קטלוגי: 185-1127

© כל הזכויות שמורות למרכז דינור ולמרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, ירושלים, תשפ"ג
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: אירית נחום

הדפסה: פרינטיב

ירושלים

תוכן העניינים

9	הקדמה
13	מבוא
83	הצוואות
85	שער ראשון: צוואות שהתפרסמו בדפוס
	אבקת רוכל 85 אברהם אוזכר 92 אדמת קדש 94 אשדת הפסגה 101 בית אברהם 102 בית דוד 104 בית שלמה 109 בן ימין 111 בני אהרן 118 בני בנימין וקרב אי"ש 118 בני משה 120 בני שמואל 123 בעי חיי 124 בתי כהונה 129 גבעות עולם 131 גנת ורדים 132 דבר משה 134 דברי אמת 142 דברי ריבות 142 דרכי נעם 148 ויקרא יוסף 151 זקן אהרן 152 זרע אברהם 153 חושן האפד 153 חיים מדבר 154 חקרי לב 155 ידיו של משה 156 יפה נוף 156 ירך אברהם 158 ישמח לב 160 כהונת עולם 162 כרם חמר 162 כרם שלמה 163 לב שלמה 167 לב שמח 167 לחם רב 168 מגיד מראשית 172 מגן גבורים 172 מחנה אפרים 181 מטה יוסף 181 מכתב שלמה 183 מעיל שמואל 183 מעם לועז 184 מעשה חייא 185 מקיץ בן חי 188 מר ואהלות 189 משאת משה 191 משנת חכמים 196 משנת ר' אליעזר 198 משפט צדק 201 משפטי שמואל 205 משפטים ישרים 207 נאמן שמואל 210 נבחר מכסף 214 נהרות דמשק 215 נחפה בכסף 216 עדות ביהוסף 217 עדות ביעקב 218 עין משפט: ר' אברהם הלוי 218 עין משפט: ר' עזרא מלכי 219 עיני דוד 219 פאת נגב 221 פליטת בית יהודה 221 פני יצחק 222 פני משה 222 פרח מטה אהרן 234 פרי האדמה 245 פרת יוסף 247 צוואה מחיים 250 קול אליהו 251 קורא הדורות 252 קרית מלך רב 252 ראש יוסף 253 רב דגן 254 רוח חיים 254 שארית יהודה 255 שבט בנימין 255 שביתת יום טוב 256 שדי חמד 257 שו"ת רבי יצחק אלגאזי 285 שו"ת ר' אברהם אליגרי 286 שו"ת ר' משה אלשיך 286 שו"ת ר' אליעזר 'ן ארחא 287 שו"ת ר' בצלאל אשכנזי 288 שו"ת ר' יחיאל באסן 290 שו"ת ר' מאיר די בוטון 297 שו"ת ר' יעקב בירב 297 שו"ת ר' מאיר גאויזון 298 שו"ת ר' משה גלאנטי 301 שו"ת ר' דוד בן זמרא 302 שו"ת ר' משה 'ן חביב 306 שו"ת ר' אליהו 'ן חיים 309 שו"ת ר' שלמה הכהן (מהרש"ך) 311 שו"ת ר' חיים כפופי 315 שו"ת ר' יוסף 'ן לב (מהריב"ל) 317 שו"ת ר' יעקב לבית הלוי 317 שו"ת ר' יצחק הלוי 320 שו"ת ר' שלמה לבית הלוי 322 שו"ת ופסקי הגאון ר' שמואל די מדינה (מהרשד"ם) 324 שו"ת ר' שמואל די מדינה (מהרשד"ם) 327 שו"ת ר' יוסף מטרנאני (מהרי"ט) 340 שו"ת ר' משה מטרנאני (המבי"ט) 352 שו"ת ר' יוסף 'ן עזרא 357 שו"ת ר' יום טוב צהלון (מהריט"ץ) 357 שו"ת מהריט"ץ החדשות 359 שאלות ותשובות רבינו יוסף 'ן ציאח 366 שו"ת ר' יוסף קארו 368 שלחן גבוה 368 ש"ם משמעון 374 שני המאורות הגדולים 377 שעות דרבנן 378 שער אשר 379 שער יהושע 388 שמואל גליק 393 תורת אמת 395 תורת חיים 399 תורת חסד 409 תורת משה 412 תיקון סופרים 414 תשובות ופסקי מהרי"ט החדשות 415 תשובות ר' יהוסף מליריאה וחכמי הדור בצפת 417

421	שער שני: צוואות מכתבי יד
421	א. צוואות מזוהות
	ר' חיים יוסף דוד אזולאי 421 יוסף איספריאל 421 צוואת הרב יוסף ארדיט 422
	חכם ממשפחת אשכנזי 426 סעדי הלוי-אשכנזי 427 רחל שרותה אשכנזי 432
	אסתר, אלמנת הגביר יצחק חאטים 434 אברהם יהושע יאודה 434 יעקב
	טיראדו 436 מיכאל יעקב ישראל 437 רפאל יצחק ישראל 440 אהרן עזרא
	הכהן 440 ישעיה כהן 444 אברהם הכהן פרחיא 444 אברהם [בן יוסף] הכהן
	פרחיא 445 צוואת הגביר יוסף כלב 445 חיים שמואל הלוי 446 אסתר
	מאיסטרו 446 יצחק מאיסטרו 446 מרדכי חיים בן יוסף מיוחס 447 משה
	יוסף מרדכי מיוחס 451 רפאל מיוחס 451 רחמים שאלתיאל יעקב ניניו 452
	בנוניסטי ננסי 455 אברהם נ' נתן 455 חי ידידיה סוזין 458 יעקב משה
	עייאש 458 אברהם ישראל פאסאריניו 459 אליעזר פאפו נ' פלא 461 יהודה
	פאפו נ' פלא 463 דוד אברהם קארייו 464 יוסף יהושע קארייו 472 נפתלי חיים
	קובו 475 פולוכרון קונורטאג' 476 אברהם קורקידי 481 משה קלדירון 482
483	ב. צוואות אנונימיות
487	השמטות ותוספות
502	רשימת המקורות
508	מפתח כרונולוגי של הצוואות
513	ראשי תיבות וקיצורים
527	מפתחות
527	אישים
543	מקומות
546	עניינים
555	קונטרסים – מקורות ומחקרים

להורי
היקרים והאהובים
דוד והלן בן־נאה

הקדמה

בספר זה אני מבקש להעלות מתהום הנשייה סוגה ספרותית ייחודית: צוואות, ובמקרה דגן – צוואות עבריות מהמרחב העות'מאני. הצוואות מיוחדות משום שלא אחת מצוטטים בהן דברי הנוטים והנוטות למות בלשונם ממש. במבוא אשתדל להמחיש את חשיבותן כמקור ללימוד ההיסטוריה היהודית והכללית, לחוקרי המשפט העברי ולחוקרי תרבות במובנה הרחב. אני מקווה שאחרים יבואו ויטלו מהן מלוא חופניים, ויעשירו את המחקר בהקשרו המקומי ובאופן השוואתי.

עבודת איסוף בת למעלה מעשור הניבה אוסף המונה מאות רבות של קטעי צוואות וצוואות שלמות, שנכתבו כולן על ידי יהודים באימפריה העות'מאנית: גברים ונשים, תלמידי חכמים ופשוטי עם, עניים ואמידים, במרחב הגיאוגרפי העצום המשתרע בשטחי הבלקן, באנטוליה ובשטחי סוריה, ארץ ישראל ומצרים. הנחלות העות'מאניות בצפון אפריקה ובתימן השתייכו למרחב תרבותי שונה, וחומר מאזורים אלו לא יידון כאן.¹ רוב הכותבים נמנו עם מה שמכונה במחקר 'היהדות הספרדית' – קבוצה המוגדרת ככזו על פי מוצאה, ובעיקר על פי שפתה (הספרדית היהודית, הלדינו) ועל פי זהותה העצמית. עם זאת, בכרך מיוצגים גם צאצאי הרומניוטים דוברי היוונית, מוסתערבים דוברי ערבית, ואשכנזים. מובאים כאן גם קטעים ספורים מצוואות של יהודים ספרדים-מערבים שחיו באיטליה, ומסיבה כלשהי דנו בהן רבנים בערי האימפריה העות'מאנית.

עקב מיעוט הצוואות המקוריות או העתקותיהן, עלינו להסתפק בעיקר בהעתקות, לרוב מקוטעות או חלקיות, שהשתמרו בספרי שאלות ותשובות של חכמי האימפריה העות'מאנית. אין זה מפליא שהמקור של רובן בקהילות היהודיות הגדולות והבינוניות במערב אנטוליה ובבלקן הדרומי, שבהן התחברו רוב ספרי השאלות והתשובות שבידינו.

1 תימן הייתה אומנם תחת שליטה עות'מאנית בחלק ניכר מן התקופה, אבל מכיוון שזוהי סביבה תרבותית שונה לחלוטין, אינני מביא כאן אלא את מראי המקום לפרסומים העיקריים של צוואות: אהרן גימאני, 'מקורות חדשים לפועלו של ר' שלום עראקי בקהילות תימן במאה ה"ח', פעמים, 55 (תשנ"ג), עמ' 134–144; הנ"ל, 'שטר הצוואה של רבי סלימאן קארה', תימא, 1 (תשנ"ח), עמ' 81–94; הנ"ל, 'שטר הצוואה השלם של רבי יחיא צאלח (מהרי"ץ)', פעמים, 103 (תשס"ה), עמ' 137–144; הנ"ל, 'שטר הצוואה ושטר חלוקת הירושה של הנשיא הרב אברהם אלשיך', בני תימן: מחקרים ביהדות תימן ומורשתה, בעריכת אהרן גימאני ואחרים, רמת גן תשע"א, עמ' 49–77; יחיאל נחשון, דיוקנאות בהנהגה היהודית בתימן במאה ה'18–19, נתניה תשנ"ד, עמ' 103–104 (צוואת ר' יוסף קארה, אביו של ר' סלימן קארה). לא טיפלתי בצוואות מלוב, מתוניסיה ומאלג'יריה, שהשתייכו אף הן למרחב תרבותי שונה. על הצוואה השנויה במחלוקת של הקאיד ניסים שמאמה, שהיגר מתוניסיה למערב אירופה ונפטר שם בשנת תרכ"ט, ראו עבודת הדוקטור של יובל חרובי, ושם רבים מן המקורות בפרשת הירושה והמחלוקת עליה: יובל חרובי, האליטה התורנית של העיר תוניס בעידן המודרני, 1873–1921, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תשע"ג.

טווח הזמן שקבעתי הוא השנים 1500–1900, קרי, למן התיישבותם של רבים מיוצאי חצי האי האיברי באימפריה העות'מאנית – אירוע ששינה את דמותן של הקהילות היהודיות בארצות אלו – עד לזמנים החדשים ולתמורות הגדולות שהביאה עימה המודרנה לחייהם של יהודים אלו. אפשר היה לסיים מעט קודם או מעט אחר כך, במלחמת העולם הראשונה או בחיסול המדינה העות'מאנית, אולם הרצון לכלול צוואות רבות-עניין שאינן מתוארכות ולהימנע מקבוצה של צוואות מודרניות הכתיב צמצום לפרק הזמן האמור.² במהלך המחקר העתקתי מאות רבות של קטעים העוסקים בהורשה ובעזבונות, אבל לא כולם הובאו כאן. ככלל, לא הועתקו לספר טקסטים שלא היו צוואות או קטעי צוואות במובהק, ורק הזכירו צוואה כלשהי. פה ושם הבאתי דיונים בערעורים ובמחלוקות על צוואות ומתנות, משום תרומתם החשובה להבנת הכוחות החברתיים הפועלים בשדה זה. זאת ועוד, רוב שטרי ההקדש, שטרי המתנה ושטרי הפשרה בעניין חלוקת עיזבון³ שאיתרתי נותרו מחוץ לכרך זה, אף שיש בהם עניין רב לנושא ההורשה וחלוקת הרכוש בפועל, עם צוואה או בלעדיה, ולא תמיד כפי הוראותיה. גם תעודות של בית הדין השרעי העוסקות בצוואות של יהודים ובסכסוכי ירושה לא נכללו בכרך זה.

להלן הסבר קצר על מבנה הספר ועל ההיגיון העומד מאחורי סדר התעודות, ומידע שיקל על הקוראים ועל המשתמשים בספר. הקורפוס להלן מכיל כשש מאות פריטים נבחרים. התעודות ממוספרות בסדר רץ ומסודרות בשני מדורים ראשיים: הראשון הוא צוואות שהתפרסמו בדפוס, בעיקר בספרי שאלות ותשובות של חכמי האימפריה, על פי סדר אלפביתי של שמות החיבורים; השני הוא העתקות שלי ושל אחרים מתוך כתבי יד. המדור השני נחלק לשניים: צוואות מוזהות בסדר אלפביתי של שמות משפחה של המצוים, ואחריהן צוואות אנונימיות. יודגש שלא הייתה לי שום יומרה לבדוק את כלל כתבי היד העבריים מהמזרח העות'מאני אלא רק את אלו שהיו זמינים לי או שסברתי שיימצא בהם חומר. כאמור, הסידור הפנימי בשני המדורים הוא אלפביתי, שכן לא הייתה אפשרות לסדר את הצוואות בסדר כרונולוגי או לפי מקומן המדויק, וממילא לא היה לעיקרון סידור אחר כל יתרון על פני זה שנבחר. עם זאת, צורך לספר נספח המציע סדר כרונולוגי של התעודות, לשימוש הקוראים.

פעולת הההדרה של הטקסטים כללה בעיקר הערות קצרות על מושגים ותרגומים של מילים, מונחים או משפטים. לא הפנתי למחקרים העוסקים בנושאים הנדונים במפורש או במובלע בתעודות, וככלל השתדלתי לא להוסיף הערות שוליים כדי שלא להעמיס על הדף. התרגומים הם כמעט תמיד משפת הדיבור של יהודי האימפריה: הספרדית-יהודית (לדינו, ג'ודיזמו), שבה משובצות מילים, מושגים ושמות בתורכית עות'מאנית, ואותם

2 כך למשל מובאות כאן צוואות הרב חיים חזקיה מדיני, שנכתבה שנים רבות קודם פטירתו בחברון בשנת תרס"ה, וצוואת הראשון לציון, הרב יעקב שאול אלישר, שנכתבה בשנת תרס"ד, כשנתיים קודם פטירתו.

3 כגון שטר חלוקת הירושה של מרדכי הלוי, אדירנה תקס"ח, כ"י קרלין-סטולין 586, סרט 49290 במכון לתצלומי כתבי יד, הספרייה הלאומית, ירושלים.

הקדמה

ביארתי בסוגריים בגוף הטקסט. בסוגריים רבועים באו השלמות שלי להבהרת הלשון – השלמת קיצורים, פתיחת ראשי תיבות וביאורים של מילים ומושגים שאינם עבריים. בסוגריים רבועים ניתנו גם מספרי דפים או עמודים. בסוגריים מזווית באה התערבות שלי בטקסט, לרוב מפתח כרונולוגי, הסבר של מהלך הדברים שהושמט עקב הקיצור. בסוגריים עגולים ציינתי בעיקר קריאה מסופקת. מונחים שלא הצלחתי לפרש נותרו כצורתם. לעיתים הוספתי לציטוט מן הצוואה משפטים או פרטים המופיעים במקור שממנו הועתקה משום שנראו לי חשובים להבנת הצוואה והמציאות אשר בה נוצרה, ולברור אופני ההורשה.

המפתחות המפורטים שבסוף הספר כוללים מפתח עניינים, מפתח שמות מקומות, מפתח קיצורים וראשי תיבות ומפתח שמות אנשים ונשים, כולם בסדר אלפביתי. ההפניות במפתחות הן למספרים העוקבים של הצוואות.

שלמי תודה

ראשיתו של מחקר רב שנים זה בהיותי עמית 'סכוליון' – מרכז למחקר רב-תחומי בלימודי היהדות' שעל יד המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל באוניברסיטה העברית (תשס"ג – תשס"ה), ירושלים. מוריי יוסף הקר וראובן בונפיל, ועמיתיי אביראל בר-לבב ודוד מלכיאל, עודדו אותי והעירו הערות מחכימות לטיוטות מוקדמות של הדברים שלהלן, ועל כך נתונה להם תודתי.

יעמדו על הברכה אלו שאפשרו לי להשתמש בכתבי היד שברשותם, וטוב עין הוא יבורך: צוות הספרייה הלאומית; הרב שלום הלל מיישיבת המקובלים 'אהבת שלום'; מר חנן בניהו, המופקד על אוסף אביו המנוח, הרב פרופ' מאיר בניהו ז"ל; פרופ' דוד בונים, ועמיתי וחברי משכבר הימים ד"ר דב הכהן, שהפנה אותי לצוואות אחדות ומסר לי צילומים והעתקות של כתבי יד.

בתרגומיי מהשפה הספרדית-יהודית (לדינו) הסתייעתי בעמיתיי המומחים פרופ' דוד בונים, פרופ' שמואל רפאל, ד"ר דב הכהן, ד"ר ניבי גומל, ד"ר מיכל הלד-דילהרוזה וד"ר אליעזר פאפו. ועדיין לא הכול ברור. הגיוון הגיאוגרפי והכרונולוגי של הטקסטים מקשה עלינו לרדת היום לסוף דעתם של הכותבים ולהבין את המשמעות המדויקת של כל המונחים הנזכרים בציטוטים המובאים בצוואות.

את הגרסה הראשונה של המפתחות הכין ידידי, מר יצחק גילה, וגם על כך נתונה לו תודתי. מר יחזקאל חובב הציע הצעות מועילות והעיר הערות חשובות שעזרו לי להביא את כתב היד לידי גמר, ומר יהושע גרינברג שקד על סידורו ועל התקנתו לדפוס במקצועיות וביעילות. אני מודה לשניהם.

כרך זה חותם את מפעל הקונטרסים הוותיק והחשוב של מרכז דינור להיסטוריה יהודית, והוא מופק בשותפות עם מרכז זלמן שזר. אני מודה לראשי מרכז דינור בעבר – פרופ' עודד עיר-שי, פרופ' מרים פרנקל וד"ר ענת הלמן – על מימון חלקו של המרכז. מרכז

זלמן שזר אישר את קבלת הספר לפרסום בימיו של המנהל הכללי מר צבי יקותיאל, וגב' מיכל שגיא (נקר) חזרה ואישרה את מחויבותה של ההוצאה להדפסת הספר בגרסתו המלאה. תודתי לה, לגב' מעין אבינר-רבהון ולמחליפתה כמנהלת ההוצאה לאור, גב' חיה פז-כהן. במימון הפקת כרך זה השתתפו הגופים הבאים: מרכז דינור ומשגב ירושלים – מרכז מחקר לחקר והוראת מורשת יהודי ספרד והמזרח שעל יד המכון למדעי היהדות על שם מנדל באוניברסיטה העברית בירושלים, מוזיאון חצר היישוב הישן בירושלים, ועד עדת הספרדים ועדות המזרח בירושלים, האקדמיה הלאומית הישראלית ללאדינו, ומכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח. יעמדו כולם על הברכה.

אישור לחשיבות הנושא ולפוטנציאל הטמון בצוואות קיבלתי מהסדנה שניהלתי בשנים תשע"ג–תשע"ה יחד עם פרופ' מאיר חטינה, שכיחן אז כראש מרכז נחמיה לבציון, ומן הסמינר המוצלח שהעברתי בנושא באוניברסיטה העברית בשנת הלימודים תשע"ד, ופעם נוספת בתשע"ח. עוד אני מבקש להכיר תודה לידידי פרופ' אברי בר-לבב, על העידוד המתמשך ועל העניין הרב שהוא מגלה בנושאי טקסי מיתת וצוואות בעת החדשה המוקדמת.

רחל רעייתי ליוותה אותי במשך שנות המחקר והעבודה על כרך זה ואף סייעה בחלק מן ההגהות, ועל כך אהבתי ותודתי.

מבוא

היסטוריה של הרעיונות ושל ההתנהגויות היא חלק מההיסטוריה התרבותית, החברתית ואף האנתרופולוגית. ההיסטוריוגרפיה המודרנית שיסודה באסכולת ה'אנאל' הצרפתית עוסקת בכל רובדי הקיום האנושי, ובכלל זה בגישות לחיים ולמוות, באמונות, בטקסים ובמבנים חברתיים. המחקר ההיסטורי מבקש כיום לצייר את תמונת העבר כולו. מאורעות מדיניים ופוליטיים ותולדותיהם של אישים דגולים אינם עוד מושאה העיקרי של החקירה ההיסטורית, אלא שגרת היום-יום של אנשים ונשים שלא נמנו עם העילית המנהיגה, המשכילה והכותבת – הם והמוני הפרטים הקטנים שעיצבו את תמונת עולמם ואת חיי היום-יום שלהם. כשם שלהיסטוריון עניין בחייהם, גם מותם מעורר שאלות שונות. העניין המחקרי במוות, שהתייחס תחילה לאירופה המערבית, החל רק בשנות השבעים המוקדמות של המאה העשרים, ופירותיו התפרסמו בעיקר בצרפת.¹ עיסוק מחקרי בנושא

1 ראשי המדברים בעניין זה היו אריאס, וֹלֶל ושונו: Philip Ariès, *Western Attitudes toward Death: From the Middle Ages to the Present*, Baltimore, MD–London 1974; idem, *The Hour of Our Death*, New York 1981; Pierre Chaunu, *La mort à Paris: XVIe, XIIe et XVIIIe siècles*, Paris 1978; idem, 'Mourir à Paris (XVIe–XVIIIe siècles)', *Annales*, 31 (1976), pp. 29–50; Michel Vovelle, *Mourir autrefois: Attitudes collectives devant la mort aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris 1974; idem, 'Les attitudes devant la mort: problèmes de méthode, approches et lectures différentes', *Annales*, 31 (1976), pp. 120–132; Stephen Perkinson and Noa Turel (eds.), *Picturing Death 1200–1600*, Leiden 2020. לציון מיוחד ראוייה התזה פורצת הדרך של פיליפ אריאס, שאומנם נדחתה ברבות השנים, אבל העלאתה והביקורת עליה הפרו את המחקר. ראו עוד בנושא זה בהקשר היהודי, כולל מראי מקום, במבוא לעבודת הדוקטור של אבריאל בר-לבב, תפיסת המוות בספר החיים לר' שמשון פרנקפורט, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ז, ובפרסומים נוספים שלו, דוגמת הנ"ל, 'מיתה קבורה ואבלות', מעגל החיים, בעריכת שלום צבר, ירושלים תשס"ו, עמ' 281–323. יוסף הקר כבר ציין את מיעוט המחקר על מוות ועל השכול ביהדות הימי הבינימית. ראו: יוסף הקר, 'גאון ודכאון: קטבים בהווייתם הרוחנית והחברתית של יוצאי ספרד ופורטוגאל באימפריה העות'מאנית', תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים: קובץ מאמרים לזכרו של חיים הלל בן-ששון, בעריכת ראובן בונפיל ואחרים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 581, הערה 112. מאז נכתבו דבריו התחדש מעט, כגון: Stefan C. Reif et al. (eds.), *Death in Jewish Life: Burial and Mourning Customs among Jews of Europe and Nearby Communities*, Berlin–Boston, MA 2014 (electronic resource). Falk Wiesemann, *Sepulcra Judaica: Bibliographie zu jüdischen Friedhöfen und zu Sterben, Begräbnis und Trauer bei den Juden von der Zeit des Hellenismus bis zur Gegenwart*, Essen 2004. ראו כעת:

זה בהקשר האסלאמי והעות'מאני החל מאוחר יותר, בדיוק כפי שקרה בתחומי מחקר חדשים אחרים.

חיבור זה מתייחס לקבוצה היהודית העות'מאנית: המוני יהודים שחיו באימפריה העות'מאנית – בבלקן, באנטוליה (כיום תורכיה) ובפרובינציות הערביות שלה – בשטחים שבהן מתקיימות היום המדינות הקרויות עֶרַאק, סוריה, לבנון, ישראל ומצרים. הקבוצה הנחקרת הייתה מאוגדת על פי הזהות הספרדית, הניכרת בלשונה הספרדית-יהודית ובתודעתה הנשענת על מורשת העבר המשותף ועל תחושת האחדות הנמשכת והולכת אל ההווה. לאחדות זו, גם אם אינה אלא פיקציה מאוחרת למדי, אין להתייחס בביטול, משום שנעשתה ערך מכונן בתודעת בני הדורות האחרונים, בעיקר מאז שלהי המאה התשע עשרה. כאמור, הבאתי כאן גם צוואות של יהודים דוברי ערבית-יהודית מן המרחב האמור – ככל שאלו נמצאו לי, וכתריסר צוואות של אנוסים לשעבר, כאלו שהם או בני משפחותיהם נעו בין העולם האירופי-קתולי לבין זה העות'מאני-מוסלמי.

טווח הזמן שנבחר הוא מראשית המאה השש עשרה עד מפנה המאות התשע עשרה – העשרים. קיצה של האימפריה הגיע אומנם עם חלוקתה הסופית בתום מלחמת העולם הראשונה, או מעט מאוחר יותר, עם חיסול הסולטנות (1922), אבל את שנת 1900 קבעתי כאן כתאריך המאוחר ביותר לאיסוף הצוואות, משני טעמים: האחד הוא משום שכמות החומרים ששרדו מן המאה העשרים גדולה באופן ניכר, והאחר הוא שצביון של הצוואות משתנה, והן אינן מצטרפות לחטיבה אחידה עם קודמותיהן, ששיקפו באופנים רבים את העולם הישן, העות'מאני המסורתי.

קביעת 'משך ארוך' בן ארבע מאות שנה מוצדקת הן מן הטעם שזוהי תקופה אחת, המובחנת כטרום-מודרנית, הן מן הטעם שבבחינת תרבות וחברה ראוי וצריך לבחון תקופות ארוכות למדי, במיוחד כאשר מדובר בחברות מסורתיות. יש אפוא הצדקה מתודית לראות באוסף שלהלן קורפוס המייצג את יהודי האימפריה העות'מאנית קודם השינויים הגדולים שהביאה המודרנה.

להלן אתייחס על סמך המידע שבצוואות, אבל לא רק על פיהן, לכמה מהשאלות שאפשר להעלות בנוגע למוות ולהורשה בחברה היהודית: כיצד התכוננו אנשים למותם וכיצד דאגו לבני המשפחה שעמדו להתייתם או להיוותר בגפם בעולם נטול מוסדות שעניינם רווחת האורת, עולם שבו משפחה וקהילה הן המסגרות היחידות המעניקות רשת ביטחון מסוימת מפני מוות ברעב? האם וכיצד דאגו אנשים ונשים שהשתייכו במובהק לחברה המסורתית לגורל נשמתם בעולם הבא? על מה חשבו בהיותם על ערש דווי? כיצד ולמי חילקו את רכושם? האם ביקשו להעביר מסר כלשהו לנשואים? האם הביעו בשעותיהם האחרונות את אמונתם הדתית, או שמא חפצו לתקן עוולות וחטאים? האם חשבו על שימור שמם בזיכרון המשפחתי והקהילתי? האם ביקשו לעצב את שעותיהם האחרונות ואת טקסי הקבורה שלהם, ואם כן, כיצד, ומה עורר אותם לכך? הצוואות הן מקור רב-ערך, כמעט יחיד, שממנו אפשר לדלות מידע שיאפשר להשיב, ולו באופן חלקי, על השאלות הללו.

א. הצוואות העבריות מן האימפריה העות'מאנית

הצוואה היא מכשיר חוקי המחייב את היורשים ואת הקהילה לציית לרצון הנפטר ולמלא את בקשותיו האחרונות. היא גם עשויה לבטא ניסיון אחרון של הנפטר לשלוט בחיי בני משפחתו ולקבוע כיצד יימשכו עניינים מסוימים לאחר מותו המתקרב והבלתי-נמנע.

לא זו בלבד שהיחיד ביקש לקבוע מה ייעשה ברכושו לאחר מותו אלא גם לקהילה היהודית בכל אתר ואתר היה עניין בהורשה מסודרת, שתמנע או לפחות תמעיט מחלוקות משפחתיות וקהילתיות וכן את החשש מפני פנייה לערכאות של גויים לקבלת סעד משפטי בתביעת חלק בירושה. לשם כך דרשה הקהילה לפקח על ההליך ולתקנון באמצעות ניסוח שטרות ייעודיים מדויקים ובדרישה לנוכחות שני עדים כשרים, ולעיתים גם בנוכחות נציג הקהילה – כפי שאפשר למשל להיווכח מתקנות הקהילה בירושלים מן המאה השבע עשרה ואילך.² קהילות ישראל באימפריה העות'מאנית נהגו ככל הנראה לחכור מן המדינה תמורת סכום שנתי קצוב את הזכות לרשת נפטרים עריים ('בית אל-מאל'). הידיעות על כך הגיעו בעיקר מקהילת ירושלים, שהשקיעה מאמצים ניכרים בתחום זה, כמובח מתעודות בית הדין השרעי בעיר ומידיעות אקראיות על תקציב הקהילה.³ עם

2 איגרת משנת שפ"ה מזכירה תקנה המחייבת את נוכחות פרנס הקהילה בעת עריכת צוואה לאדם שירשיו אינם בעיר (דוד קויפמאנן, 'טופס כתב שנשלח מעיר הקדש לקרפי בשנת שפ"ה', ירושלים, ה' [תרס"א], עמ' 70–88). על עניין זה בירושלים בשלהי התקופה הממלוכית ראו: אלחנן ריינר, 'הנהגת הקהילה בירושלים', שלם, ו' (תשנ"ב), עמ' 23–81. התקנה המחייבת את נוכחות מנהיגי העיר והפרנס נזכרת במקור משנת ת"ס לערך (אורים גדולים, לימוד קעט, פא ע"ג), וכן בתקנת ועד פקידיו קושטא משנת ת"ץ, המחייבת את נוכחות ממונה העיר, סופר הקהילה ופרנס במעמד עריכת הצוואה או בהקניית מתנה כלשהי: 'ההסכמה מזמן קדמון הייתה כי כל צוואת ש"מ [=שכיב מרע] אשר לא תהיה לפני פרנס העומד לשרת בקדש ולפני סופר העיר מבוטלת היא תפסל' (ספר תקנות והסכמות ומנהגי... ירושלים, ירושלים תר"ג, כה ע"ב, כז ע"ב). מקורות אלו ואחרים מובאים גם אצל אליעזר ריבלין, 'תקנות העזבונות בירושלם ובא"י', אזכרה: קובץ תורני-מדעי לזכר הרב א"ה קוק, ה, בעריכת יהודה ל' הכהן פישמן, ירושלים תרצ"ז, עמ' תקנט-תר"ט. בעניין זה, בעיקר בנוגע לקהילות מרוקו, ראו: ראובן קימלמן, 'תקנות קהל הנוגעות לאופן עריכת צוואות', סיני, נה (תשכ"ד), עמ' קמה-קנה. כן השוו: אסתר ארבל, 'אנוניסטים (להלן, הערה 14), עמ' 126. סיכום דיני הירושה לפי ההלכה היהודית מופיע אצל מנחם אלון, המשפט העברי: תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו, ירושלים תשל"ח², עמ' 470–476, 677–686, ובערכים 'אלמנה', 'יורש', 'ירושה' ו'מתנה' באנציקלופדיה התלמודית. להלכות התמציתיות בנושא הורשה ראו: שולחן ערוך, חושן משפט, הלכות מתנה, הלכות מתנת שכיב מרע והלכות נחלות. לחומר מועט על תקנות ועל מנהגי ירושה באימפריה העות'מאנית ראו: לאה בורנשטיין-מקובצקי, 'תקנות קושטא בירושה וביטויין בחיי החברה בתקופה העות'מאנית', חברה וקהילה, בעריכת אברהם חיים, ירושלים תשנ"א, עמ' 3–23. ראו שם מראי מקום לספרות מחקר נוספת. לא אעסוק כאן כלל בצד המשפטי ולא בפער בין הלכה למעשה.

3 על ירושת הנפטרים בירושלים ראו: ריינר (לעיל, הערה 2), עמ' 41–52. על ההכנסות של הקהילה ממיסי הקבורה ומהעזבונות במאה השבע עשרה ראו למשל: אליעזר ריבלין, לקוטים מפירוש על התורה: כתב יד מאת רבי רפאל מרדכי מלכי, א–ב, ירושלים תרפ"ג–תרפ"ד, עמ' 17–19. על תקציב הקהילה במחצית השנייה של המאה השמונה עשרה ראו: יעקב ברנאי, 'הניהול הכספי של

זאת, ייתכן שהמקרה של ירושלים אינו טיפוסי משום שנכסי הנפטרים בה היו חלק ניכר מהכנסותיה השנתיות, דווקא מחמת ריבוי האנשים הבוודים והמבוגרים – זקנים וקנות שעלו באחרית ימיהם לחיות ולהיקבר בעיר הקדושה.⁴ עדות אקראית על רישום צוואה בפנקס קהילת ארטה שביוון מורה על עניינה של הקהילה בכך, לפחות באותו מקרה.⁵ בהיעדר עדויות נוספות על כך לא אוכל לפי שעה להרחיב בנושא.

בקרב יהודים אנו מוצאים שני סוגי צוואות: צוואות העוסקות בחלוקת רכושו של הנפטר, וצוואות שעיקרן הנחיה מוסרית לצאצאיו או לתלמידיו – צוואות שהיו אופייניות לחוג החכמים. לא במפתיע, הסוג הראשון הוא השכיח ביותר בקורפוס שלפנינו, ואין סיבה להניח שמצב ההשתמרות של הטקסטים מעוות את היחס האמיתי בין שני הטיפוסים. ככלל, שני עניינים עומדים במוקד הצוואה ה'גשמית': האחד הוא חלוקת רכושו של הנפטר מתוך מגמה להשאיר משפחה, ואולי גם קהילה, מפויסת ומרוצה ככל האפשר, והאחר הוא הדאגה לנפטר עצמו – כבודו בעולם הזה וגורל נשמתו בעולם הבא.⁶

צוואה לא הייתה האמצעי היחיד להשגת מטרות אלו, וממילא, הצוואות שלפנינו אינן מתעדות בהכרח את כל רכושו של היחיד או את מכלול פעולותיו נוכח המוות הקרב. רצונותיו של היחיד לא היו נטולי הקשר או מנותקים מכל השפעה – הם הושפעו מההלכה היהודית, מתקנות וממנהגי הקהילה שאליה השתייך, ואף מן הנורמות והנהגים של החברה הסובבת, היהודית והכללית – החברה העירונית המוסלמית, כפי שעוד ניווכח בהמשך. המתנות הוקצו בכוונת מכוון וכמעט תמיד לא בספונטניות, אלא בהסתמך על רגשות בנוגע למוטבים, על תחושות אישיות ועל רצונותיו של המוריש, שכמובן לא

קהילת ירושלים במחצית השנייה של המאה השמונה עשרה, שלם, ז (תשס"ב), עמ' 195–217, ובפרט עמ' 200–201 (ושם מראי מקום לעבודות נוספות).

4 בתקנות ירושלים בענייני ירושה ניכרת היטב מציאות רווחת של גנבה, הברחה והעלמה של נכסים בידי האלמנה או אחרים כעובדה נתונה. הקהילה ניסתה למנוע זאת באמצעות תקנות חמורות ועידוד הלשונות. כן שרדה תקנה המתייחסת במפורש ל'שכן או שכנה הנודע להם איזה דבר שלקחו מהנפטר' (ספר תקנות והסכמות [לעיל, הערה 2], כו ע"א).

5 בני משה ד, ו ע"ד. ייתכן שכך היה נהוג בקהילות הרומניוטים. אפשר להשוות זאת לרישומים 'פרטיים' אחרים שהיה בהם עניין לקהילה: פנקסי נדוניות מאזמיר מראשית המאה התשע עשרה ואילך. בארכיון משרד ראש הממשלה התורכי איתרתי כמה וכמה תעודות העוסקות בחכירת הכנסות בית אל-מאל של יהודי אסתאנבול: עלי אַמירי תסניפי, 1-b/1, תעודה 6 (שנת 975 [=1568]), באב־י־דפתרי, באש מחסבה קאלמי, 6, תעודה 40878 – e64 (שנת 1008 [=1600]). לפרטים על חכירת אלתואם הבית-אל-מאל של יהודי הבירה בשנות השישים של המאה השש עשרה ראו: Linda T. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy*, Leiden–New York–Koeln 1996, p. 128.

6 מוות קשור דווקא לצוואת שכיב מרע ולא בהכרח לצוואות בכלל. על עיצוב 'המוות הנאה' באיטליה בראשית העת החדשה, עם דגש על משמעות הטקסים, ראו: ראובן בונפיל, במראה כסופה: חיי היהודים באיטליה בימי הרינסאנס, ירושלים תשנ"ד, עמ' 204–218; אבריאל בר־ללב, 'למות לפי הספר: ספרי חולים ומתים והעיצוב היהודי הטקסי של המיתה בראשית העת החדשה', זמנים, 73 (2000–2001), עמ' 71–78, ושם מראי מקום למחקרים נוספים.

היה חף מאינטרסים שאת מימושם ביקש להבטיח. הוראות ההלכה והמנהג תפסו ודאי מקום במערכת השיקולים של המצווה, אבל נראה שלא מקום מכריע. המתח המוכר בחברה המסורתית בין הלכה למעשה בחיי היום-יום מתבטא גם בצוואות, ואנו נוכחים בקיומם של מנגנונים העוקפים את ההלכה הכתובה, למשל באמצעות הקדשות (להלן ארחיב בעניין זה) או באמצעות מתנות מחיים למי שאינם זכאים לרשת על פי הדין. לא אחת נושלו יורשים חוקיים בעילות שונות מן החלק שקיוו לקבל, והמצווה הסתפק בכך שהעניק להם את המינימום שההלכה מחייבת.

כאמור, רוב הצוואות העבריות שהשתמרו מהמרחב העות'מאני, כמו משאר תפוצות ישראל, עוסקות בחלוקת נכסים חומריים. צוואה שעניינה רכוש היא בראש ובראשונה תעודה נוטריאנית, משפטית, והיא נוטה להיות נוסחאית ולא אישית, כלומר, כתובה על פי נוסח קבוע. אומנם לרוב נמצא בה העברה מסודרת של רכוש, אבל למעשה אפשר לגלות בה הרבה יותר מזה, משום שהצוואה מגדירה את קשרי היחיד עם בני המשפחה המצומצמת והרחבה. היא מסמנת את מחויבותו לקהילה ומלמדת על נורמות חברתיות על ערכים ועל האמונה הדתית.⁷ היעדר כמעט מוחלט של הצהרות אמוניות-דתיות והיעדר הנחיות להנהגה מוסרית מעוררים שאלות – האם פרטים אלו הושמטו, או שמא יש לייחס משמעות להיעדר, במיוחד נוכח העובדה שאמירות מסוג זה מופיעות למשל בצוואות שמקורן בערי איטליה. ציינתי שצוואות בעלות גוון מוסרי נדירות למדי, ואופייניות לחוגי חכמים במזרח במחצית השנייה של המאה השמונה עשרה, ובפרט במאה התשע עשרה.⁸ אפשר שצוואות מטיפוס זה לא שרדו, כפי שאין בידנו צוואות של רבנים במזרח העות'מאני מהמאות החמש עשרה, השש עשרה והשבע עשרה, אבל ייתכן, ולכך דעתי נוטה, שהנחיה מוסרית בצוואות היא התפתחות מאוחרת. ככלל, מעטות הצוואות שבהן פורטו בקשות בנוגע לטקסי המוות, וגם אלו מתמצות בדרך כלל בהקמת מצבה ובהקדשת שמן למאור בבית הכנסת. רק בקבוצה קטנה למדי של צוואות, רובן של חכמי ירושלים וחברון במאה התשע עשרה, מוקדש מקום להוראות מפורטות שעניינן עיצוב טקסי המוות לפרטי פרטיהם – החל בגסיסה, עבור דרך מסע הלוויה והקבורה וכלה בלימוד בשנת האבל. באותן הוראות אפשר להכיר בהשפעת הקבלה וההנהגות הקבליות, שזכו לתפוצה ולהתקבלות גוברת למן המאה השמונה עשרה, ועל כך להלן. חשיבותן של הצוואות כמסמכים תרבותיים עמוסי משמעות, המעוגנים בזמן ובמקום,

7 התמודדותו האישית של היחיד עם המוות המתקרב היא כמובן רק צד אחד בעולם הרוחני והתרבותי של בני הזמן.

8 את הקובץ הידוע ביותר של צוואות מסוג זה ערך ישראל אברהם: Israel Abrahams, *Hebrew Ethical Wills*, Philadelphia, PA 1926; Leo Hershkovitz, *Wills of Early New York Jews (1704–1799)*, New York 1967 (צוואות מניו יורק, באנגלית). חומרים נוספים פורסמו ביוזמת חברת אהבת שלום. על שימת הלב המחקרית לסוג זה של צוואות ולסוגה ספרותית זו ראו: Avriel Bar-Levav, “When I was Alive”: Jewish Ethical Wills as Egodocuments’, *Egodocuments and History: Autobiographical Writing in Its Social Context in the Middle Ages*, ed. Rudolf Dekker, Verloren 2002, pp. 45–59

ברורה. לצד הנוסחאות המשפטיות מופיעים בכל צוואה מרכיבים אחרים, גלויים ונסתרים: כלכליים, חברתיים ותרבותיים. בהיותן אגודוקומנטים מובהקים, כלומר, כתבים אישיים, פרטיים,⁹ יש בצוואות חשיבות רבה משום שהן מביאות את קולם של גברים ונשים לאו דווקא מבני העילית הכלכלית או האינטלקטואלית, בתחומים שאינם באים לידי ביטוי במקורות אחרים. זאת ועוד, ברי שבהיותן מסמכים משפטיים, לבחירת המילים והמונחים שבלשון הצוואות – בפרט באלו המובאות לפנינו בלשון המקור (בדרך כלל ספרדית-יהודית) – ישנה משמעות, וניתוח ספרותי, בעיקר של צוואות שאינן נוסחאיות, עשוי ללמדנו גם על אישיותם של הנפטרים, בקולם שלהם עצמם. גם צוואה עתירת פרטים כמעט אף פעם לא תכיל מידע אוטוביוגרפי כגון שנות חייו, חינוכו או עיסוקו של הנפטר,¹⁰ אבל היא בהחלט מקור להכרת עולמו הרוחני ולידיעות בנוגע לגודלו של התא המשפחתי שלו, לחיי המשפחה וקשרי המשפחה, לניידות החברתית, לפילנתרופיה הפרטית והממוסדת, לצריכה ולתנועה של רכוש, לערך הכסף ולמחירי מוצרים, לאוצר שמות פרטיים, ועוד. קורפוס הצוואות שלהלן הוא אפוא מקור חשוב ללימוד ההיסטוריה החברתית, התרבותית והמנטלית של היהודים באימפריה העות'מאנית. מחקר פרטני בסוגיות השונות – דוגמת היחס אל המוות או התרבות החומרית והתמורות שהתחוללו בכך במשך הזמן – יחייב העמקה במקורות שלפנינו והיזקקות למקורות נוספים, עבריים ואחרים.

קשים אחדים ניצבים בפני המבקש לחקור את צוואות היהודים במזרח העות'מאני: ראשית, בספרי השאלות ותשובות השתמרו דווקא אותם צוואות או חלקי צוואות שעוררו מחלוקות ולכן הגיעו לדיון ושרדו. לכאורה אלו מסמכים משפטיים שהיה חשוב מאוד לדייק בניסוחם ובציטוטם. ובכל זאת, שאלת האותנטיות של המקור נותרת פתוחה, משום שגם מה שמופיע כתמלול מדויק של דברי המצווה אינו בהכרח כזה, שכן הדברים לא עלו על הכתב מייד כשנאמרו, והסופר עיבד, השמיט או קיצר. עריכה נוספת התרחשה כאשר השואל ציטט לצרכיו, או שהחכם המשיב – שדבריו הם העומדים כיום לפנינו – עיבד והתאים אותם לתבנית וללשון הנוסחאית, הנוטריית, הרשמית, תוך השמטת פרטים שנראו לו לא רלוונטיים. הדינמיקה שמאחורי נוסחי הצוואות שלפנינו מתוארת לפעמים בחיזיונות רבה במקורות, אך רק לעיתים נדירות שרד הדיבור המקורי והלא-מתווך.¹¹

9 ערכם של אלו כמקור היסטורי גבר בשנים האחרונות. ראו: אבריאלי בר-לבב, 'אגודוקומנטים בצוואות מוסר, העבר ומעבר לו: עיונים בהיסטוריה ובפילוסופיה', שי לאלעזר וינריב, בעריכת אליזת הורוביץ ואחרים, רעננה תשס"ו, עמ' 263–282; מאמרים שראו אור בחוברת 95 של *Jewish Quarterly Review*

10 הראשון הוא כנראה ר' יוסף מולכו (מס' 481), וכך למשל גם בצוואות אחדות מן המאה התשע עשרה שבהן ציין הכותב את תאריך הולדתו ואת גילו כעילת כתיבת הצוואה. רבים יותר הזכירו את תאריכי הפטירה של הוריהם כשביקשו לערוך השכבה ולימוד לזכרם מדי שנה באותו תאריך (ראו למשל צוואת הרב ח"ח מדיני, מס' 291). שלא במפתיע, השנה אינה נזכרת, משום שאין לה חשיבות לצורך האזכרה.

11 תכופות, תוך השמטת פרטים, שמות וסכומים. ישנה דוגמה אחת אשר בה השתמרו הפרטים המקוריים והבדויים בכפיפה אחת.

עולות גם שאלות בנוגע לייצוג: את מי מייצגות הצוואות מבחינת זהות עדתית ומבחינה מעמדית. בקורפוס שלפנינו מיוצגים בעיקר בני הקבוצה ה'ספרדית': צאצאי יוצאי חצי האי האיברי דוברי הלדינו, ובמידה פחותה בהרבה האחרים: רומניוטים, שהם צאצאי היהודים דוברי היוונית באימפריה הביזנטית, מוסתעריבים דוברי ערבית ואשכנזים שהתגוררו במזרח העות'מאני. מהבחינה המעמדית, הטקסטים ששרדו מייצגים את בני המעמד הבינוני והגבוה, ולא את העניים. רבים נפטרו בלי לצוות, לא על פה ולא בכתב, אם משום שרכושם היה מועט ודל (הבגד שעליהם ושניים-שלושה חפצים) אם משום שלא היה סיפק או אף יכולת בידם להכתיב את צוואתם, ודאי לא בהתאם לדרישות ההלכה. בעיה אחרת נובעת מכך שהמורשים השתדלו להעלים את ההיקף המלא של רכושם, הן מעיני הקהילה הן מעיני פקידי המדינה המוסלמית, ולפיכך, מה שנרשם לא היה בהכרח כל רכושם.¹² ההסתייגות שהעלה דרור זאבי בנוגע לניתוח תעודות בית הדין השרעי חשובה גם לענייננו. שומה עלינו להיות מודעים להסדרים ממוניים שנעשו מחוץ לכותלי בית המשפט. כך למשל מתנות יקרות ערך שניתנו לפני עריכת הצוואה וללא תיעוד, כדי לפייס או לפצות צד שההלכה היהודית מקפחת, או מחמת העדפת אחד היורשים על פני אחרים.¹³

הגורמים האמורים מחייבים אותנו לנקוט זהירות ולהימנע מהכללות גורפות שאין להן ביסוס ממקור נוסף. החלקיות והפיזור הגיאוגרפי והכרונולוגי מונעים כל אפשרות לניתוחים כמותיים כפי שנעשה בנוגע למדינות אירופיות או כפי שנעשה למשל בנוגע לדמשק העות'מאנית (להלן). היעדר ספרות מחקרית נרחבת יותר בנוגע לחיי היום-יום בעיר המוסלמית-עות'מאנית, המאפשרת השוואות ובחינת זיקות הדדיות, מקשה אף הוא על חוקר החברה היהודית.

1. ספרות המחקר והמקורות

מצב המחקר בנוגע לצוואות היהודיות-עות'מאניות רחוק מרחק רב מעושר המחקרים בנוגע לאוכלוסייה הנוצרית בערי אירופה, שבהן שרדו מקורות רבים למדי, בעיקר רישומים נוטריוניים מסודרים. חוקרי צוואות באירופה בחנו אותן מכיוונים שונים: חקר התפתחות התעודות כמסמכים משפטיים, בדיקת מגמות דמוגרפיות, חקר התרבות החומרית ובחינת התפתחויות כלכליות וטכנולוגיות. בעקבות עבודתו של פיליפ אריאס ביקשו היסטוריונים ללמוד מן הצוואות גם על היחס למוות ועל ההכנות לשעת המיתה. המחקר בנושא המוות בעולם האסלאם וניתוח צוואות במרחב זה דל מאוד. אולם ישנה

12 למקרה שאירע בראשית המאה השבע עשרה, אשר בו נזכר במפורש החשש מפני מעורבות השלטונות, ראו: שו"ת מהרי"ט, ג, מו, נד ע"ד.

13 דרור זאבי, 'רישומי בית הדין השרעי: מקור להיסטוריה החברתית במזרח התיכון – הערכה מחדש', המזרח החדש, מא (תש"ס), עמ' 13–28. מציאות של חלוקת מתנות על ידי אלמנות עריריות לפני פטירתן ללא כל תיעוד עומדת בבסיס הסכמות שתיקנה קהילת ירושלים במאות השמונה עשרה והתשע עשרה, ואין כאן מקום להאריך בזה.

ספרות ענפה למדי בנוגע לדיני הירושה באסכולות האסלאמיות ('מדהב') השונות ובנוגע למוסד ההקדש ('יִנְקָה'), שלצד המטרה הפילנתרופית המוצהרת שימש גם מכשיר לעקיפת ההוראות השרעיות המגבילות את המוטבים ואת חלקם בירושה.¹⁴ מצב המחקר בהקשר היהודי ה'מזרחי' אינו טוב יותר. בעבר הרחוק ערכו ישראל אברהמס, דובער וואכשטיין ואברהם יערי כמה רשימות של צוואות מקוריות, והעתקות של צוואות של יהודים, ובהן צוואות אחדות מארצות האסלאם. בעשור האחרון פורסמו ביוזמת ישיבת 'אהבת שלום' צוואות, בעיקר של רבנים.¹⁵ אנט בנעים פרסמה קטעי צוואות בלדינו מן המאה השש עשרה, שאיתרה בספרות השו"ת של חכמי האימפריה

14 לסיכום דיני הירושה באסלאם ראו: Noel J. Coulson, *Succession in the Muslim Family*, Cambridge 1971; David S. Powers, *Studies in Qur'an and Hadith: The Formation of the Islamic Law of Inheritance*, Berkeley 1986. לעבודות העוסקות במוות ובנוכחותו בחיי היחיד בחברה העירונית המוסלמית ולמחקרים שעניינם צוואות במרחב העות'מאני, בעיקר במאות השבע עשרה והשמונה עשרה, ראו לפי שעה: Gilles Veinstein (ed.), *Les Ottomans et la Mort*, Leiden 1996; Abraham Marcus, 'Real Property and Society in the Premodern Middle East', *Property, Social Structure and Law in the Modern Middle East*, ed. Ann E. Mayer, New York 1985; idem, *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century*, New York 1989, pp. 208–212, 268–276; Edhem Eldem, 'Urban Voices from Beyond: Identity, Status and Social Strategies in Ottoman Muslim Funerary Epitaphs in Istanbul (1700–1850)', *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, eds. Virginia Aksan and Daniel Goffman, Cambridge 2007, pp. 233–255; Colette Estabilet and Jean-Paul Pascual, 'Damascene Probate Inventories of the 17th and 18th Centuries: Some Preliminary Approaches and Results', *International Journal of Middle Eastern Studies*, 24 (1992), pp. 373–393; idem, *Familles et fortunes à Damas: 450 foyers damascaines en 1700*, Damascus 1994; idem, 'Famille et Demographie à Damas autour de 1700: Quelques données nouvelles', *Histoire Economique et Sociale de l'Empire Ottoman et de la Turquie (1326–1960)*, ed. Daniel Panzac, Paris 1995, pp. 427–445; idem, 'Sources from the Tomb: A Lively World', *Turcica*, 32 (2000), pp. 113–142; Said Öztürk, *Askeri Kassama ait Önyedimci Asır Istanbul Tereke Defterleri*, Istanbul 1995; Gilles Veinstein, 'Preface', *Les Ottomans et la mort*, Leiden 1996, pp. 7–16; Eyal Ginio, "'Every Soul Shall Taste Death": Dealing with Death and the Afterlife in Eighteenth-Century Ottoman Salonica', *Studia Islamica*, 92 (2001), pp. 113–132

15 ישראל אברהמס הדפיס מבחר צוואות מוסר. ראו לעיל, הערה 8. ראו גם: דובער וואכשטיין, מפתח ההספדים, וינה תרפ"ב–תרצ"ב (רשימות מראי מקום); אברהם יערי, 'צ'רור צוואות', קרית ספר, לד (תשי"ט), עמ' 379–379 (גם טקסטים); יצחק ריבקינד, 'ש'יורי ספר', קרית ספר, יג (תרצ"ז), עמ' 502–504 (השלמה). עוד ראו: יעקב משה הלל (עורך ומהדיר), אשר יצוה: אוצר הנהגות צוואות ומוסרים [של חכמי אשכנז]... אסופה נדירה מדפוסים וכתבי יד, א–ב, 'ירושלים תשס"ד–תשס"ה'. חברה אהבת שלום מוציאה לאור גם את הקובץ 'מן הגנוזים', אשר בו ראו אור כתריסר צוואות מכתבי יד. לצוואות מהמרחב האשכנזי ראו גם: אליעזר שטיינמן, ספר המעלות: פרשיות מחיי אנשי שם בישראל – מגילות, תעודות וצוואות, תל אביב תשט"ז.

העות'מאנית, בתעתיק ובתרגום לאנגלית.¹⁶ הדגש בעבודתה הוא על זיהוי קורפוס חלקי זה כסוגה ספרותית ספרדית-יהודית, ועל העיון הבלשני בלשונן של הצוואות, אך אף לא דבר מעבר לכך.

בהיעדר מקורות נוסטריוניים או ארכיבים קהילתיים מסודרים ישנם שני מקורות עיקריים לצוואות יהודיות מן העולם המוסלמי: גניזות קהיר – הכוללות חומר מגוון, בעיקר מן המאה העשירית עד למאה השלוש עשרה, אבל גם מתקופה מאוחרת יותר; ספרי שאלות ותשובות – שבהם מצוטטים צוואות וחלקי צוואות, וכן שטרי מתנה שזמנם החל במאה הארבע עשרה, ובפרט מן המאה השש עשרה ואילך. מספר הצוואות ששרדו בצורתן המקורית – זעום.

שלמה דב גויטיין השתמש בצוואות הגניזה כמקור להכרת עולמם של היהודים במדינות הפאטימית והאיובית. כמה ממסקנותיו יפות גם לזמן ולמקום הנדונים בחיבור זה. כך למשל הבחין גויטיין בכך שאנשים השתדלו לצוות כדי למנוע קטטות ולפייס את הקרובים, וכדי לדאוג לרעיותיהם ולבנותיהם מתוך היכרות עם הוראות ההלכה היהודית ועם דיני האסלאם. כמו כן העיר על כך שלפנינו עדויות להתמודדות עם המוות הקרב, התמודדות שבכללה דאגת הנפטר לסדרי ההלוויה והקבורה שלו עצמו. משה גיל הקדיש שימת לב מיוחדת להקדשים שהקדישו הנוטים למות. מנחם בן-ששון השתמש בצוואות מן הגניזה לצד שאלות ותשובות שעניינן סכסוכים על ירושה לבחינת מבנים משפחתיים, קשרים ויחסים בין בני המשפחה הרחבה. יוסף ריבלין התמקד דווקא בצד המשפטי-חזוי של הצוואות הימי ביניים, והבחין בהתפתחויות כגון זכיית בנות בחלקים מן הירושה ובמתנות, ובהופעת אלמנות הנוטלות בעלות על נכסי נדונייתן ועושות בהם כרצונן.¹⁷

צוואות של יהודים מן האימפריה העות'מאנית מצויות לנו בשלושה אופנים: א. צוואות מקוריות או העתקי צוואות ששרדו בכתב יד. אלו בעיקר צוואות תלמידי

16 המחברת כללה טקסטים שונים ולא רק צוואות כפי שאפשר היה לחשוב. העבודה אינה חפה משגיאות וגם לא זכתה להד רציני. ראו: Anette Benaim, *Sixteenth-Century Judeo-Spanish Testimonies: An Edition of Eighty-Four Testimonies from the Sephardic Responsa in the Ottoman Empire*, Leiden-Boston, MA 2012

17 בנוגע לדבריו של גויטיין ראו בהרחבה בספרו: Shelomo D. Goitein, *A Mediterranean Society*, 1–5, Berkeley, CA–Los Angeles, CA 1967–1988. לתמצית מחקרו בנוגע לעריכת הצוואה ותוכנה, בתוספת כמה דוגמאות במאמר בעברית, ראו: שלמה דב גויטיין, 'צוואות ממזרים מתקופת הגניזה', ספונות, ח (תשכ"ד), עמ' קז–קכו. על צוואות ימי ביניים בהקשר המשפחתי ראו: מנחם בן-ששון, 'צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם: קירואן, 800–1057, ירושלים תשנ"ו', עמ' 141–143. בהקשר הקהילתי, בתחום ההקדשים, ראו: שם, עמ' 183–184, ובהרחבה אצל משה גיל: *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza*, Leiden 1976. ראו גם: יוסף ריבלין, הירושה והצוואה במשפט העברי, רמת גן תשנ"ט, ושם נוסחי צוואות ודיון מפורט בהן, כמו גם מראי מקום נוספים; הנ"ל, 'האישה בדיני ירושה על-פי תעודות מן הגניזה', תעודה, יג (תשנ"ז), עמ' 135–154.

חכמים שהיה מי שמצא ערך חינוכי בהעתקתן ובשמירתן, וזהו כמובן גם הציבור המלומד ביותר בחברה היהודית הטרנס-מודרנית.

ב. צוואות או חלקי צוואות שהובאו בספרי שאלות ותשובות, לרוב אגב התדיינות ממונית בענייני ירושה. העובדה שיהודים לא חויבו לרשום את צוואותיהם בבית הדין השרעי הופכת את ספרות השו"ת הנרחבת של חכמי האימפריה העות'מאנית למקור העיקרי, הזמין והחשוב ביותר של צוואות עבריות בתקופה העות'מאנית. אין זה מיותר לציין שהצוואות ששרדו בספרות השו"ת שנוצרה בארצות האסלאם עוד לא נדונו באופן שיטתי וכולל כמקור היסטורי חשוב, ולו גם במרחב גיאוגרפי או מדיני מוגדר.

ג. טופסי צוואות שהובאו בקובצי שטרות לשימושם של סופרים, דוגמת ספר 'תקון סופרים' ומקביליו.¹⁸ טפסים כאלו קיימים עד ימינו. ראו לדוגמה ספר הצוואות שערך הרב עזרא בצרי (הוצאת מכון הכתב, ירושלים תשמ"ד), וחומר רב מצוי כעת גם במרשתת.

מקור נוסף הרלוונטי לנושא שלנו הוא הסדרי ירושה וחלוקת רכוש, ובמידת מה גם הקדשים, שנזכרו אף בפנקסי בתי הדין השרעיים (סג'לאת), אולם הללו לא יידונו כאן כלל. בסג'לאת נרשמו בעיקר צווי ירושה הכוללים את ציון היורשים החוקיים ורשימות מצאי (אינוונטריום) של העיזבון, ולא העתקים של צוואות עבריות בלשון יהודית זו או אחרת. פנקסים רשמיים שיוחדו לרישום עיזבונות (תַּרְכָּה דְּפִתְרָלִי, קְסָאם עֲסָפְרִיָּה) נגעו לבעלי תפקידים רשמיים ולעבדי הסולטן בלבד. פנקסים אלו שימשו חוקרים, ובהם עומָר לוֹטְפִי פֶּרְקֵן, סַעִיד אוֹטוֹרְק וחיים גרבר, שהתעניינו בעיקר בידיעות ובתובנות כלכליות ופוליטיות, ולא בתרבותם החומרית או בעולמם של בני התקופה.¹⁹

18 הספר נדפס מכתב יד שמקורו ככל הנראה בארכיונו של ר' משה אלמושנינו, מחכמי וממנהיגי קהילת סלונקי במאה השש עשרה. בהמשך נמצא 'תקון סופרים' זה ברשותו של ר' שמואל יפה באסתאנבול (בנו יוסף העתיקו ככל הנראה עם תוספות), ומאוחר יותר נלקח לאומיר ונמצא ברשות ר' חיים בנבנשת. לאחר פטירתו בשנת 1673 העבירו חכם ר' משה עוזיאל לאיטליה, ולאחר כמאה שנה ויותר הוא הובא לדפוס בליוורנו (על פי שיחה עם מורי, פרופ' יוסף הקר). ראו: יפה נוף, ונציה של"ה לערך, ל ע"א. ראו גם: שם, כח ע"ב–ל ע"א, ובשינויים קלים: תקון סופרים, ליוורנו תקמ"ט, כב ע"ב–כג ע"א. על הספר ועל גלגוליו ראו: מאיר בניהו, 'ספר "יפה נוף" וספרים ראשונים של "תיקון סופרים"', אספות, ז (תשנ"ג), עמ' כט–סח. לדוגמאות לטופסי צוואות מעטים ששרדו בכתבי יד ראו למשל: כ"י הסמינר, ניו יורק, 5252/10 (סרט 30049 במכון לתצלומי כתבי יד שבספרייה הלאומית), דף 98 ע"א–ע"ב; כ"י אוקספורד, בודליאנה 2316 (סרט 21008), דף 31 ע"ב. טופס צוואת שכיר מרע ונוסח אחר הובאו בתיקון סופרים מירושלים. ראו: רות למדן (ההדרה ומבוא), ספר תיקון סופרים לר' יצחק צבאח, הועתק בירושלים בשנת שצ"ה (1635) על ידי הסופר יהודה מרעלי, תל אביב תשס"ט, עמ' 178–179. בקובץ זה מובאים גם טופסי 'שטר מתנה מחיים ולאחר מיתה' (שם, עמ' 168–169).

19 המקורות העבריים עצמם מעידים על ריבוי פניות של נשים יהודיות לערכאות של גויים בנושא ירושות (ירון בן-נאה, החברה היהודית בערי האימפריה העות'מאנית במאה הי"ז [אסתאנבול, סלונקי ואיזמיר], עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ט, עמ' 236–238). בין

Yaron Ben-Naeh

A Corpus of Jewish Wills from the Ottoman Empire

The Dinur Center for Research
in Jewish History

The Zalman Shazar Center
for Jewish History

Jerusalem

THE HEBREW UNIVERSITY OF JERUSALEM
The Ben-Zion Dinur Center for Research in Jewish History

“KUNTRESIM” – TEXTS AND STUDIES

100

Editorial Board

Prof. Uzi Rebhun (chair), Dr. Aya Elyada, Prof. Miriam Frenkel,
Prof. Amos Goldberg, Prof. Noah Hacham, Dr. Anat Helman,

To my dear and beloved parents
David & Helen Ben-Naeh

Table of Contents

Preface	9
Introduction	13
Texts	83
Part One: Printed Wills	85
Part Two: Handwritten Wills	421
1. Identified Wills	421
2. Anonymous Wills	483
Omissions and Additions	487
Bibliography	502
Chronological Index	508
Appendix: Acronyms and Abbreviations	513
Index	527
“KUNTRESIM” – Texts and Studies	555

Foreword

Wills are invaluable historical sources, pertinent to literary and cultural analysis of Jewish life. This volume furnishes the Hebrew reader with some 600 wills as well as fragments thereof found in Responsa books, in manuscripts and in academic literature. These are last testaments of Jews – female and male, learned and layperson, old and young hailing from Ottoman urban centers from the early sixteenth through the end of the nineteenth centuries. Many wills are authentic, quoting the testator in Judeo-Spanish (Ladino) using borrowed words from Ottoman Turkish and other local languages. Only a few texts are given in Judeo-Arabic. The rest are in Hebrew – these were either penned by rabbis, or were rephrased and translated by the rabbinic decisor. The many personal and family names mentioned will surely attract the attention of genealogists and scholars of Hebrew naming practices alike.

Most of these wills, no doubt, relate to the partition of property such as real-estate, personal objects, legal deeds and liquid assets among various beneficiaries. The personal objects reveal much about the material culture and consumption habits typical of a class-based society that appreciated status markers. We get a glimpse of everyday life, including what people owned and used in their home, and what was considered a valuable status symbol – fancy clothing and jewelry adorning both sexes as well as embroidered textiles. Tools, ledgers and books that hint to one's occupation, and family heirlooms are mentioned as well.

Relegating property and the politics of inheritance teach us about how an individual functions in immediate as well as more distant family circles. Feelings of love, jealousy and anger influencing decisions come through at times. Blood ties were clearly stronger than marital ones, and yet, the emerging portrait is a far cry from ideals of family kinship. This suggests accepted notions of parent-child bonding should be critically revisited. While in some cases children had their father's widow (not necessarily their mother) remain financially dependent on them rather than seek to redeem her *Ketubah*, in other scenarios they simply showed her the door. While women were theoretically at a disadvantage in terms

Foreword

of religious law, analysis of the material at hand reveals that many husbands appointed their wives in charge of their estate, though not as legal guardians. Gender distinctions are also apparent in the effort to marry off daughters, and while husbands penalized their widows for remarrying by denying them certain financial rights, wives encouraged their widower to remarry.

Much of what is exposed in these egodocumental texts must be explained as a clear manifestation of Jewish acculturation within the Ottoman Muslim culture with which they shared so much: gender accommodating (if not fluid) notion of individual honor; the desire and preference for male offspring; the use of the Muslim institution of endowment (*waqf*) to secure housing for family members; and the treatment of female slaves within the household, to name a few. Conflicts arising between Ottoman Muslim or Christian notarial law and Jewish legal instructions; complications regarding *Marranos*, cases of bigamy and conflicting interpretations of the testator's intentions and priorities are of particular concern to experts of Hebrew Law.

The no small number of wills that include gifts and religious endowments allow for a glimpse onto Ottoman Jews' ethical and religious norms. We find forms of philanthropic giving stemming from sacred directives such as *Tzedakah* for the poor and needy, financing Torah study and assisting Jews in the Holy Land. All these deeds were deemed beneficial to one's soul in the afterlife. A similar effect was ascribed to having a candle burn in one's synagogue during the period of mourning. Interestingly, very few left instructions regarding their death. Only rabbis from 1750 on, and especially from nineteenth-century Palestine, left detailed wills with moral articles and orders concerning all stages of death – from the actual dying, the preparation of the body for burial, the burial and the mourning thereafter, which Avriel Bar-Levav called “ritualization of death.” These requests, which included magical acts attest to the broadening influence of the kabbala.

Thus, these wills mirror not only the last wishes of the dying but the realities and the world of early modern Sephardi Jews in the Middle East.